

УДК 340.12(043.3)

Г.І. Пастушок,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник Львівського державного
університету внутрішніх справ

ЗНАЧЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ЦІННОСТЕЙ РИМСЬКОГО ПРАВА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. Окреслено аксіологічно-ціннісні особливості римського права, які відповідно до закономірностей загального історичного розвитку шляхом рецепції, позначилися на формуванні правової традиції. Зазначено, що фундаментальні положення римського права стали важливою складовою загальноєвропейської мультикультурної цивілізації заснованої на ідеях природного права, на принципах справедливості та моральності. Визначено, що положення римського права, відображені у принципах, ідеях, цінностях, позитивно вплинули на розвиток усєї європейської правової системи та стали складовою права Європейського Союзу.

Ключові слова: римське право, право Європейського Союзу, права традиція, права культура, цінності, справедливість, моральність, мультикультуралізм.

Постановка проблеми. Кожна національна правова система ґрунтується на правовому менталітеті та правових традиціях, у яких акумульовано досвід багатьох поколінь у пізнанні дійсності. Нині під впливом процесів інтеграції та глобалізації на європейському континенті формується модерний правовий світогляд, в основі якого — почуття належності до «спільного Європейського дому» та водночас повага до національних цінностей усіх членів спільноти, що позитивно позначається на онтологічній будові права Європейського Союзу. При цьому важливим завданням постає збереження правових традицій, що забезпечують зв'язок між минулими, теперішніми і майбутніми правовими культурами.

Актуалізація цього завдання є необхідною умовою передачі духовних

цінностей і колективного досвіду, що відтворюється у праві. Соціально-психологічні чинники європейського континенту стали орієнтиром при формуванні та функціонуванні права Європейського Союзу, а також вплинули на становлення спільної правової традиції, що допомагає знаходити баланс у правовій єдності та створює моральну налаштованість людей. Духовною базою спільних правових традицій, що відображено у праві Європейського Союзу, становлять основоположні цінності римського права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми впливу римського права на формування європейської правової традиції знайшли часткове висвітлення у працях українських та зарубіжних науковців, а саме: Е. Аннерса, М. Дихта, Дж. Бермана, В. Вовк, С. Гринька,

І. Покровського, І. Ситара, Б. Тищика, Є. Харитоновна, О. Харитонові та ін. Водночас висвітлення проблематики впливу основоположних цінностей римського права на формування європейської правової традиції потребує ґрунтовнішого науково-методологічного підходу задля з'ясування його значення у праві Європейського Союзу. Відтак, **метою** статті є дослідження аксіологічно-ціннісних особливостей римського права, що вплинули на формування права Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хоч від часу падіння Римської імперії минуло багато століть, інтерес до її права як одного з найбільших досягнень цивілізації ніколи не згасав. Про цей феномен доктор права С. Сливка зазначає: «Дух римського права панує і сьогодні, оскільки він максимально відображає ідеї природного права у позитивному праві» [1, с. 121]. Багато новітніх юридичних конструкцій як із цеглинок складаються з основних, елементарних понять і категорій, розроблених саме в римському праві. Римське право характеризується неперевершеною за точністю розробкою всіх істотних правових відносин простих товарообмінів (покупець і продавець, кредитор і боржник, договір, зобов'язання тощо) [2, с. 10]. Саме тому основні засади римського права зберігають свою актуальність і до нині.

Про важливий внесок римського права у світову культуру писав російський філософ О. Лосєв: «На світі не було іншого права, яке б так перетворило живі людські відносини в голе обчислення, в алгебру; і щоб створити цю раціоналістичну громаду, потрібні були століття пластичного, тобто схематичного, відчуття соціальної життя. Тільки всенародний досвід безособової соціальності так розсудливо і з такою нещадною люттю, з такою нелюдською логікою міг відтворити живе спіл-

кування особистостей у вигляді схем, у вигляді самоочевидних висновків, в образі математично точно розв'язуваних алгебраїчних рівнянь, у вигляді римської юриспруденції або римської військової науки, які отримали з того часу світове значення [3, с. 14-15].

Своєї неповторної довершеності римське право набуло завдяки творчому засвоєнню й удосконаленню філософсько-правових учень античних мислителів, насамперед Платона, Арістотеля. На формування його засадничих принципів великий вплив мали такі давньогрецькі філософські течії, як стоїцизм, епікурейство. Характерно, що основні постулати давньогрецької етики, як правило, знаходили втілення не безпосередньо у нормах права, як таких, а спершу проходили своєрідну апробацію й генетичну акультурацію в анналах давньоримської філософії. Лише із плином часу, стаючи відображенням римської моралі і правосвідомості, через римську юриспруденцію та специфічний інститут преторів ці положення, набуваючи нового онтологічного смислу, ставали істотними чинниками формування норм права взагалі, приватного права зокрема [4, с. 116]. Ще в давньогрецьких мислителів з'явилися початки такої своєрідності західної ментальності, як спрямованість людської свідомості на ідеї, тобто на ціле й початкове усіх речей. Для давніх греків наукою в істинному сенсі було вчення про світ у його цілісності й довершеності, усвідомлення поняття істини й справедливості, що повинні виявлятися тотожними як невід'ємні моменти певної цілісності, оскільки ніщо часткове не може бути істинним, а справедливість — це лише ціле [5, с. 8]. Згодом погляди давньогрецьких мислителів про природу права синтезували, розвинули й удосконалили в нормах римські юристи.

Саме римські юристи ретельно розробили понятійний апарат правоз-

навства загалом, а також окремих його галузей (цивільного права, державного і адміністративного права, кримінального права, приватного міжнародного права тощо). Вони створили нову, відмінну від давньогрецької, реальність, в умовах якої жили (високий розвиток рабовласництва, відносини товарного виробництва, правове спілкування і законодавство; криза поліса, його правової культури, особливо «міфюстиції»; перетворення Риму в світову державу, перехід від республіки до імперії, від традиційних правлінь до нових форм одноосібної влади — до принципату і домітану; крах системи рабської праці) [6, с. 132].

Діяльність римських юристів спрямовувалась на задоволення потреб правової практики, зокрема на пристосування чинних норм права до змінних потреб правового спілкування. Водночас у своїх коментарях і відповідях на потреби вирішення конкретних справ, а також у творах навчального профілю вони розробили низку загальнотеоретичних положень, що містять чимало філософсько-правових узагальнень та новел. Так, римські юристи відносили природне право до чинного права, вважаючи його специфічною складовою, не розглядаючи його як теоретико-правову конструкцію, зовнішню для норм і принципів фактично чинного права. Норми природного права вони виводили із природи людини, із природи речей та з відношень людини до людей і речей [7, с. 182]. Людський дух має пристосуватися до законів Природи і творити відповідно до них, оскільки природне право (як природний чинник) є вищим, справжнім законом, за допомогою якого можна врегулювати всі суспільні відносини, оскільки важливою цінністю римляни вважали порядок у державі. Для оволодіння такою цінністю необхідна чітка логіка людського права, розсудочні приписи, закладені в розумі людини [1, с. 120].

Природне право, згідно з праворозумінням римських юристів, втілювало вимоги справедливості і загалом виражало основоположну ідею — право справедливе [7, с. 182]. «Слово «право», — писав римський юрист класичного періоду Павло, — означає те, що завжди є справедливим і добрим — суть природне право» [8, с. 433]. Причому природне право (*ius naturale humanorum* — природне право для людей), засноване на всесвітньому порядку й справедливості, є самостійним джерелом права, поряд із фактично чинним правом (*ius positivum* — позитивним правом). Однак природне право домінує завжди. Римське право як джерело західного права, на думку І. Ситара, виражає уявлення про справедливість, що полягає у загальнолюдських принципах рівності [9, с. 43]. Як зазначає В. Аксьонов, «у ділянці правотворчості справедливість (*aequitas*) допомагала реалізувати важливі економічні, соціальні та етичні моменти, пристосовуючи чинне право до постійно змінюваних умов суспільного життя, зберігаючи його життєздатність. Римський законодавець і претор, формулюючи і застосовуючи норми права, оцінювали ці норми і саму реальність у світлі соціально-етичних цінностей та ідеалів» [10, с. 19]. Принцип справедливості мав особливе значення у судочинстві. На нього часто посилалися юристи і претори у нестандартних випадках, коли застосування права було недостатньо аргументоване для позитивного вирішення справи.

Для римлян принцип справедливості та його роль у бутті права були іманентно даними, виходячи з основних світоглядних настанов римсько-античної людності. Римське право з часів свого виникнення прагнуло справедливості, тому той, хто не переслідував цю мету в своїй діяльності, не міг бути юристом. Римські юристи говорили про справедливість як

про начало рівності всіх у сфері права і перед законом. На думку римського філософа Цельза, поняття право походить від *justit* (правда, справедливість), тому право є *ars* (мистецтво, знання та вміння, які дістають практичну реалізацію), наука *boni* (добра) і *aliqui* (рівності, справедливості). В опоетизованій формі римський поет Овідій доносить до нас міф про богиню справедливості Юстицію, яка найдовше залишалася з людьми і лише в кривавий вік останньою з богів залишила Землю. «Основний закон» римлян — Закони XII Таблиць — гарантував право на справедливе судове рішення, на захист законом не лише громадянам, а й будь-якій людині (чи то пeregрину, чи то рабу) [11, с. 17].

Римський юрист Ульпіан писав про справедливість як про незмінну і постійну волю надавати кожному його право. «Приписи права суть наступні: жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному віддавати те, що йому належить. Справедливість є пізнання божественних і людських справ, наука про справедливе і несправедливе» [12, с. 30-31]. Справедливість у Стародавньому Римі стала орієнтиром природно-правових цінностей, яка оцінювала чинне право на предмет відповідності моральності. Принцип справедливості, розроблений у римському праві, став пріоритетною цінністю правового життя Європейської спільноти, який полягає у дотриманні рівності усіх перед законом, віддаючи кожному належне діяти відповідно до прав і обов'язків та забезпечуючи умови для реалізації можливостей.

Характерною особливістю римського права було те, що воно не лише складалося із позитивно-правових норм, а й містило істотну морально-правову складову, що являла собою набір неписаних звичаїв, які застосовувалися лише до громадян. В античному Римі юридичні принципи взагалі базувалися на таких

поняттях, як совість, добропорядність, чесність, повага до інших, людяність, вірність тощо. Наприклад, таке поняття як «повага» в юридичних фразах виражалося багатьма термінами: *aestimatio*, *reverentia*, *pietas*, *honorifici sentia* та інші. Подібні поняття римляни обожествляли. Так, Цицерон у трактаті «Про закони» («*De legibus*»), формулюючи питання про релігійні зобов'язання громадян, зазначав, що римляни повинні шанувати не лише головних богів, які завжди були на небесах (Юпітера, Юнону, Мінерву, Марса тощо), і тих, кого на небо привели їх заслуги (Геркулеса, Ескулапа, Діоскурів, Квіріна тощо), а також і тих, які відкривають людям шлях на небо (Розум, Мужність, Вірність). Слід шанувати й такі блага, як Здоров'я, Перемогу, Допомогу, Надію, завдяки яким можна сподіватися на краще облаштування земного буття. Цицерон вважав, що певними якостями повинні бути наділені храми, щоб люди, які ними обдаровані, знали, що вони розміщені в їх серцях самими богами [13, с. 166-167].

Моральні принципи, розроблені у римському праві, не втрачали актуальності упродовж поступу європейської цивілізації. Вони і досі продовжують бути регулятором взаємовідносин між людьми, сприяючи у вирішуванні суперечностей між суспільством і поведінкою окремих людей. Право Європейського Союзу, аби лишатися ефективним засобом регулювання суспільних відносин у полікультурному співтоваристві, повинно перебувати у постійній тісній взаємодії юридичних та етичних норм, що сприяє створенню особливої духовної атмосфери до поваги ціннісних орієнтирів спільноти, правил поведінки, еталонів взаємозв'язку людей. Моральність передбачає певну систему заборон і приписів, що захищають такі універсальні цінності. У Співтоваристві моральні цінності спонукають зацікавлено ставитися

до загального блага, вказуючи на високі мотиви людей у спільній комунітарній практиці, відстоювати не лише приватні інтереси, а й інтереси спільноти, до якої вони належать і яка їх захищає.

Професор В. Вовк акцентує на такій особливості римського і сучасного європейського права як феномен мультикультуралізму. Для римської культури загалом як і для сучасного європейського простору характерна множинність культур і субкультур, що складала і складають реальність «мультикультури» — наявності в одній культурі вкрапель і присутності інших активних культур. Римляни широко використовували елементи правових культур інших народів. Варто згадати, що основні технологічні прийоми створення позитивного права римляни запозичили у греків. Громадяни Риму активно використовували надбання звичаєвого правового регулювання поневолених народів. Якщо уважно проаналізувати правові системи сучасних європейських держав, то стає помітним вплив та проникнення правових феноменів з однієї системи в іншу, асимілятивні та дисимілятивні процеси у сфері права, які, з одного боку, зближують національні правові системи, а з іншого — сприяють збереженню їх унікальності [11, с. 19].

Завдяки збереженню у традиціях духу римських мислителів у праві Європейського Союзу акумулюється різноманіття правових культур. На цій основі розбудовується європейський правовий простір, заснований на спільній історичній долі, системі правових цінностей, культурній спадщині народів тощо. Сьогодні спостерігається формування нової європейської правової культури, яка поєднує в собі окремі елементи романо-германської та англо-американської правових систем. Право Європейського Союзу формує таку соціальну даність, в умовах якої, за визначенням

філософів права, можливе поєднання, узгодження різнорідного і відносна однаковість різного, тобто такий правопорядок, який забезпечує процеси інтеграції європейських співтовариств із метою одночасного формування єдиної європейської правової культури та вироблення національної ідентичності держав-членів. Сучасна національна правова культура зіткнулася зі складним завданням, вирішення якого полягає у тому, щоб у кожній національній правовій системі зберегти власну правову ідентичність, вписатися у полікультурний діалог і водночас запозичити і засвоїти корисний досвід загальноєвропейської правової культури з урахуванням національних культурних особливостей.

Багатовікове вивчення римського права, з метою його рецепції у національні правові системи формувало юридичне мислення Західної Європи й створювало сильний клас юристів, керівників і діяльних помічників у різній законодавчій діяльності. Об'єднуючи Європу на практиці, римське право об'єднувало її і в теоретичному плані: юриспруденція французька працювала весь час рука об руку з юриспруденцією німецькою або італійською, говорила з нею однією і тією ж мовою, шукала вирішення одних і тих же проблем. Так виникала на ґрунті римського права дружна спільна праця всієї європейської юриспруденції, що продовжувала роботу мислителів античного світу: факел, запалений римським Юліаном або Папініаном, через нескінченний ланцюг, змінюючи руки, дійшов до сучасних учених всіх націй [14, с. 15].

Видатний американський правник Дж. Берман влучно підмітив: «Римське право послужило спочатку ідеальним правом, зводом правових ідей, узятих як єдина система. ...Римське право надало перспективу для аналізу панівних законів й ідеалів для перевірки істинності. Я не

хочу сказати, що римське право вважалося чимось відмінним від панівних законів. Воно було поряд із більш новими законами і в якомусь сенсі — над ними» [15, с. 134]. Фундаментальні положення римського права, відображені у принципах, ідеях, цінностях, протягом другої половини ХХ ст. здійснили позитивний вплив на створення і розвиток сучасної Європейської правової спільноти.

Висновки. Рецепція римського права стала основою формування західноєвропейських правових систем, що засвідчило доцільність застосування в них перевірених часом аксіологічно-ціннісних здобутків та посилило збере-

ження їх національних ідентичностей. Система римського права, заснована на ідеях природного права, на принципах справедливості та моральності, заклала основу для сучасних теорій цивільного права та процесу, сімейного права, підприємницького права, приватного міжнародного права, а також сформувала особливості правової культури. Основним її досягненням слід вважати те, що вона стала важливою складовою загальноєвропейської мультикультурної цивілізації, вплинула на розвиток усієї європейської правової системи та стала складовою права Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сливка С.С. Філософія права: навчальний посібник / Степан Степанович Сливка. — Львів: ЛьвДУВС, 2010. — 264 с.
2. Новицкий И.Б. Римское право / И.Б. Новицкий. — Изд. 6-е, стереотипное. — М.: Издательское товарищество «ТЕИС», 1997. — 245 с.
3. Лосев А.Ф. Эллинистически-римская эстетика / А.Ф. Лосев. — 1-е изд. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 416 с.
4. Харитонов О.І. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О.І. Харитонов, Є.О. Харитонов. — Х.: Одісей, 2002. — 592 с.
5. Чайковський Ю.В. Філософські засади становлення міжнародного права: монографія / Ю.В. Чайковський. — Одеса: Фенікс, 2010. — 176 с.
6. Азаркин Н.М. Всеобщая история юриспруденции: курс лекций / Н.М. Азаркин. — М.: Юридическая литература, 2003. — 608 с.
7. Проблеми правосвідомості особи: навч. посібник / С.С. Сливка, О.В. Гришук, Т.З. Гарасимів [та ін.]; за ред. О.М. Балинської. — Львів: ЛьвДУВС, 2010. — 508 с.
8. Нерсесянц В. С. Філософія права: учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. — М.: Издательская группа ИНФРА-М — НОРМА, 1997. — 652 с.
9. Ситар І.М. Ціннісне обґрунтування західної традиції права в контексті динамічного підходу / І.М. Ситар // Часопис Київського університету права. — 2014. — № 1. — С. 41-44.
10. Аксенова О.В. Aequitas как важнейший принцип римского права / О.В. Аксенова // Вестник ТИСБИ. — 2005. — № 3. — С. 17-23.
11. Вовк В.М. Римське право і сучасне європейське право / В.М. Вовк // Порівняльно правові дослідження: українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 14-19.
12. Котюк В.О. Основи держави і права: навчальний посібник / В.О. Котюк. — 3-тє вид., доп. і перероб. — К.: Атіка, 2001. — 432 с.
13. Дихта Н.М. Категорія фідучія в Стародавньому Римі: Поняття та зміст fides та fiducia / Н.М. Дихта // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. — 1997. — Вип. 37. — С. 164-171.
14. Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский. — СПб.: Издательско-торговый дом «Летний сад», 1998. — 560 с.
15. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Дж. Берман; пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — 624 с.

Пастушок А.И.

Значение основных ценностей римского права для формирования правовой традиции Европейского Союза.

Аннотация. Определены аксиологическо-ценностные особенности римского права, которые в соответствии с закономерностями общего исторического развития путем рецепции, сказались на формировании правовой традиции. Отмечено, что фундаментальные положения римского права стали важной составляющей общеевропейской мультикультурной цивилизации основанной на идеях естественного права, на принципах справедливости и нравственности. Определено, что положение римского права, отраженные в принципах, идеях, ценностях, положительно повлияли на развитие всей европейской правовой системы и стали частью права Европейского Союза.

Ключевые слова: римское право, право Европейского Союза, правовая традиция, правовая культура, ценности, справедливость, нравственность, мультикультурализм.

H. Pastushok

The significance of the fundamental values of Roman law to form the legal tradition of the European Union.

Summary. Axiological and value features of Roman law, which was according to the laws of historical development are outlined by the reception impact on shaping the legal tradition. It is noted that the fundamental provisions of Roman law became an important part of the common European multicultural civilization based on the ideas of natural law, the principles of justice and morality. It is determined that the provisions of Roman law, reflected in the principles, ideas, values, positively influenced the development of the whole European legal system and became a part of the European Union law.

Keywords: Roman law, European Union law, legal tradition, legal culture, values, justice, morality, the phenomenon of multiculturalism.

